

OD GLAMOČKOG POLJA DO NERETVE

IN akon neprekidnih danonoćnih borbi i marševa, koje je započela još 14. januara 1943. godine na Baniji, 8. banijska brigada¹ stigla je oko 16 časova 12. februara i razmestila se radi odmora u selima Potkraju i Isakovcima u Glamočkom polju.

Još iste večeri štab brigade je od pomoćnika načelnika VŠ Velimira Terzića primio usmeno naređenje da brigada sutra krene prema Kupresu i obezbedi pravce koji su iz ovog ustaškog uporišta vodili ka Šujici i Vukovskom. Uskoro je pravcem Livno — Duvno — selo Ravno trebalo da krenu prema Prozoru ešeloni ranjenika Centralne bolnice, a preko Šujice i Vukovskog ovaj je pravac mogao biti ugrožen od neprijateljskih ispada iz Kupresa. Na prostoriji predviđenoj za odbranu tada se nalazila 3. sandžačka brigada, koju je trebalo što pre smeniti, da bi krenula na nove zadatke u okviru ofanzivnih dejstava Prve proleterske divizije, u čijem je sastavu bila.

Marš je počeo 13. februara oko 15 časova, po relativno lepom i za zimsko vreme toplijem danu, uz slab sneg. Ovakvo vreme je trajalo dok se nismo počeli peti uz planinu, a tada je nastupila oluja.

Posle tri ili četiri časa marša — vetar je za to vreme postajao sve snažniji — nastala je takva mećava da se nije

¹ Brigada je u to vreme imala oko 1.000 ljudi, a od jedinica: tri bataljona, četu pratećih oruđa, četu za vezu, minerski vod i sanitet. Preko 80% ljudstva je bilo prekaljeno u borbama, dok je ostali deo stupio u brigadu za vreme ofanzive i još nije bio dovoljno naviknut ni na borbu, ni na ostale teškoće. U brigadi su postojale snažna partijska i skojevska organizacija.

Štab brigade bio je: komandant Stanko Bjelajac Cane, politički zamjenik komesara Šukrija Stanko Kreča, načelnik štaba Josip Kuštrin, rukovodilac politodela Dragoslav Đorđević Goša, član politodela Bogdan Perović.

videlo ni na metar ispred sebe. Po licu i očnim kopcima počeo se hvatati led. Pod snežnim nanosom nestalo je i prtine kojom smo se kretali. Oluja je obarala ljude i konje. Tovarni konji, koji su zbog prevelikih napora u prethodnim danima bili na izmaku snage, padali su van prtine i borci su ih s teškom mukom dizali i vraćali u kolonu. Mnoge više nije bilo moguće podići. Nastajali su zastoji, dovikivanje, nered. Ono poznato partizansko: »Stoj, čelo« i »Veza« neprekidno se čulo, pomešano s urlikom pobesnelog vetra. Veza u koloni se neprekidno kidala, pa je pretela opasnost da se jedinice odvoje jedna od druge i zalutaju u planini, a moglo je biti i drugih posledica. Naročito su patili neodeveni, bos i polubosi drugovi, čije su noge bile zavijene u krpe. Moglo je nastupiti smrzavanje.

Pretela je ozbiljna opasnost da u nevremenu ostanemo bez konja, kojih je i onako bilo premalo, što bi znatno oslabilo kako našu pokretljivost, tako i mogućnosti za snabdevanje jedinica hranom. To smo u Baniji rešavali kolskim zapregama (čak smo i četama prenosili hranu kolskim zapregama), ali čim smo prešli Unu i našli se u planinama, videlo se da je snabdevanje moguće jedino pomoću tovarnih grla. No, bilo je veoma teško naći odgovarajuću opremu i privići grla na nove uslove. Tako smo u Podgrmeču prešli na tovarni transport. A sada je zapretila opasnost da ostanemo bez konja.

Štab brigade je na okupu i čini napore da organizuje dalje kretanje. Ima u vidu naređenje VŠ da brigada bude što pre na određenoj prostoriji, zna da od našeg dolaska zavisi odlazak 3. sandžačke brigade na novi zadatak, kojim bi pridonela da se olakša situacija svih naših jedinica i ranjenika.

Ali, i pored svih napora, morala se doneti odluka da se brigada vrati nazad u Glamočko polje. Tek kada je ta odluka sprovedena, videlo se da je brigada mogla doživeti katastrofu da je nastavljeno kretanje kroz oluju. Kolona je bila iskidana i trebalo je mnogo vremena da se svima delovima prenese naređenje za vraćanje. Povratak je bio neuredan, po delovima.

Kada su idućeg jutra prikupljeni podaci po jedinicama, dobijen je porazan izveštaj da je oko 80 ljudi promrzlo, od kojih 25 s težim promrzlinama; oni su odmah upućeni u bolnicu, jer nisu mogli da se kreću.²

² Prema drugim autorima brigada nije imala gubitaka usled smrzavanja boraca tokom ovog dela marša (prim. red.).

Tužnu sliku smo ugledali sledećeg dana kada smo produžili marš istim putem. Na nekoliko mesta smo našli samare i konjske kosture; vuci su ih tako oglodali da se na njima nije mogao naći ni trun mesa. Stršile su kosti, kao da opominju kakvu smo katastrofu mogli doživeti da smo nastavili da se suprotstavljamo zloj ćudi divlje Krbljine.

Iste večeri obavešten je VS da je brigada vraćena jer nije mogla da pređe preko Krbljine. Ponovo smo primili staro naređenje u kojem je opet podvučena hitnost izvršenja marša.

Marš je ponovljen 14. februara. Krenuli smo u 8 časova, pravcem: Kamenita glava — Babića košare — Rakaševa košara — Marića košara — Hajdučka kosa — Markovićeve košara. Oko 14 časova bataljoni su stigli do prvih marševskih ciljeva i zaustavili se radi prenoćišta, i to: 1. bataljon — Babića košare, 2. bataljon — Marića košare, 3. bataljon — Đukića košare.

Ovaj dan je bio lep, sunčan, i marš je izvođen bez smetnji (sem što su borci bili premoreni). Samo naselja gde smo se razmestili nisu pružala ni minimalne uslove za odmor. To su, uglavnom, bile kolibe za stoku i stočare. No, i samo sklanjanje pod krov u tim uslovima značilo je mnogo.

Sledećeg jutra, tačno u 4.00, izvršen je pokret u pravcu sela Malovana i Vukovskog. Maršovalo se odvojeno, po bataljonima. Oko 12.15 časova stigli smo pred Malovan, koji je bio spaljen kao i selo Zanolina; Zbog ovoga je prvobitna odluka o razmeštaju izmenjena i bataljoni su razmešteni u sela Bogdašić, Vukovsko i Ravno; štab brigade, sa sanitetom i četom za vezu, smešten je u selo Zvirnjaču.

Za ovaj marš karakteristično je da je bio forsiran, što je diktirala opšta situacija, a prvenstveno to što je trebalo osigurati veliki broj ranjenika. O ovom svedoči i zapovest štaba brigade za marš. Ona podvlači značaj zadatka i odgovornost za ranjenike, o čemu, između ostalog, stoji:

»Štabovi bataljona odmah će ujutru izaći na položaje, osmotriti ili izabrati najpogodnije položaje —• za borbu sa neprijateljem, jer odstupanja sa ovih položaja nema i borba se mora prihvatiti i sa nadmoćnijim neprijateljem i nastojati da ga se razbije po svaku cijenu, pa makar to i velikih žrtava stajalo naše jedinice. Treba u tome smeru pripremiti borce, jer je zadatak naših bataljona da od strane Kupresa štite ešelone ranjenika, koji prolaze u tome pravcu. Taj zadatak dobila je naša brigada od VŠ ...«

Prvi put u toku IV ofanzive zadatak brigade se vezivao za ranjenike i po tome se znatno razlikovao od svih dotadašnjih.

Iako su i oni imali karakter zaštite i, manje-više, bili vezani vremenom (što je, uzgred rečeno, znatno otežavalo rad i inicijativu starešina i boraca), ovaj je bio tako vezan za ranjenike da su svi borci i starešine osetili koliko se drug Tito i Vrhovni štab brinu o njima.

Od 15. do 17. februara brigada je osiguravala ovaj pravac od eventualnog ispada neprijatelja iz Kupresa. Kako je neprijatelj tih dana bio neaktivan, glavnina brigade se odmarala, a manji delovi su izviđali prema Kupresu. Poduzete su mere da se, koliko je moguće, opravi odeća i obuća i doterà oprema. Odeća je i parena, jer je pretila opasnost od pegavca koji se pojavio među stanovnicima ovog kraja.

Brigada se ovih dana popunila sa oko 150 novih boraca, koji su joj pristupili iz zbega sa Banije.

Po naređenju VŠ brigada je 18. februara izvršila pokret pravcem: Ravno — Zahum — Jaklići — Pidriš — Gornji Vakuf, sa zadatkom da zatvori pravac Bugojno — Gornji Vakuf — Prozor.

BORBA ZA RANJENIKE NA LEVOJ OBALI VRBASA

Brigada je stigla na prostoriju Gornjeg Vakufa posle marša koji je trajao punih četrnaest časova. Iste večeri bataljoni su raspoređeni za odbranu (1. bataljon u s. Planinica, 3. u s. Tihomišlje, a 2. u rezervi brigade u s. Paloč). Ovaj raspored nije menjan sve dok Nemci i ustaše nisu poduzeli dejstva iz Bugojna.

Tu smo se prvi put sreli s 3. krajiškom brigadom, koja je bila na desnoj obali Vrbasa i imala zadatak da zatvori pravac koji od Bugojna i Travnika izvode ka Gornjem Vakufu i Prozoru. Pošto su Krajišnici u toj zoni bili već duže i dobro poznavali kako zemljište, tako i opšte prilike u ovom kraju, od njih smo dobili korisna obaveštenja. Dogovorili smo se o zajedničkoj organizaciji odbrane od Bugojna, o sadejstvu i o načinu međusobnog obaveštavanja o situaciji.

Obema brigadama u to vreme je komandovano iz Vrhovnog štaba, jer štabovi 1. i 2. divizije nisu bili blizu. (Štab 1. divizije bio je u pokretu ka pruži Ivan-sedlo — Konjic, a štab 7. u pokretu iz Kupreškog polja za selo Jakliće.) Brigade su imale veoma važan zadatak: da obezbede pozadinu za razmeštaj ranjenika na široj prostoriji oko Prozora i vreme i

prostor Glavnoj operativnoj grupi za dejstva na pravcu Prozor Konjic i Prozor — Jablanica.

Sledeća dva dana su prošla bez borbe. Organizovano je izvidanje prema Bugojnu i prikupljanje podataka o neprijatelju. Prekopan je put Bugojno — G. Vakuf. Radilo se na organizovanju veze sa VS od Gornjeg Vakufa do sela Gmića. Sa vezom nije išlo lako, jer je stalna linija bila veoma oštećena, čak su delovi žice bili odneseni. Naša četa za vezu, i pored slabih sredstava, ovaj zadatak je povoljno rešila.

Zamorenost i iscrpenost, posledice ogromnih napreznja brigade na njenom borbenom putu od Banije, ovde su u punoj meri došle do izražaja, a kako je problem ishrane i dalje ostao akutan, nastavljene su teškoće s kojima se brigada suočavala od početka ofanzive.

Ujutro 21. februara neprijatelj je nadmoćnim snagama prešao u napad od Bugojna prema Gornjem Vakufu, na položaje 8. banijske i 3. krajiške brigade. Nadmoćnost je bila mnogostruka. Napadna grupa »Fogl« imala je u sastavu 738. pešadijski puk (tri bataljona), 5. ustaški zdruk, jedan i po art. divizion, delove 202. tenkovskog bataljona i jednu pionirsku četvu. Jedinice su bile sveže, odmorne, dobro opremljene i snabdevene.

Neprijatelj je preduzeo napad u tri kolone: jedna je napadala desnom obalom Vrbasa na položaje 3. krajiške brigade, a dve levom obalom Vrbasa prema 8. brigadi (jedna prema s. Tihomišlje, a druga prema s. Planinica). Napad je vrlo aktivno podržavala avijacija. Krajišnici su zaustavili kolonu koja ih je napadala, što je učinio i 3. bataljon 8. brigade u s. Tihomišlje. Međutim, 1. bataljon je bio iznenađen u Planinici od 2 do 3 puta nadmoćnijih snaga, pa je njegova glavnina odstupila prema Oglavku, dok mu je jedna četa bila odsečena i tek se sledećeg dana probila prema s. Paloču. Povlačenje 1. bataljona stvorilo je krizu i kod 3. bataljona u s. Tihomišlju (uveče mu je neprijatelj došao iza leđa), pa je i on odstupio pod teškim uslovima.

U noći 21/22. februara brigada je zauzela položaj za odbranu na liniji: s. Uzričje — s. Paloč — severne padine Kobile. Tokom ove noći vladalo je zatišje i kod 8. i kod 3. krajiške brigade, ali je rano ujutru, 22. februara, došlo do ponovnog veoma žestokog napada. Najžešći je bio usmeren na položaje 3. bataljona na severnoj ivici s. Paloč. Napad su podržavali tenkovi, koji su se kretali oko puta Bugojno — Gornji Vakuf, kao i uraganska minobacačka i artiljerijska vatra.

Bilo je to teško izdržati. Stubovi zemlje, snega i dima dizali su se u vazduh. Neprijatelja je potpomagala i avijacija: u vazduhu se, na smenu, stalno nalazilo 10—12 aviona. Kako je zemlja bila prekrivena snegom, bilo je skoro nemoguće zakloniti se od njih. Nije bilo ni protivavionskih sredstava, pa nije preostajalo drugo nego obratiti pažnju na neprijatelja koji nastupa, a avijaciju prosto zanemariti, bez obzira što je sejala pustoš bombardujući i mitraljirajući. Najžešći su bili okršaji od 8 do 12 časova — pravi pakao, posebno za 3. bataljon. Jedince su dotle odolevale zahvaljujući samo visokoj svesti i moralu boraca, kao i ljubavi prema ranjenicima, razmeštenim u dolini Rame.

No, sve to nije bilo dovoljno da parališe ogromnu premoć neprijatelja. Oko 14 časova 3. bataljon je odstupio prema Pidršu, dok su 1. i 2. ostali i dalje na planini Kobili. Istog dana je potisnuta i 3. krajiška brigada i neprijatelj je ušao u Gornji Vakuf.

U borbama tog dana 8. brigada je imala veliki broj mrtvih i ranjenih, a računa se i da je neprijatelj, na njenom odseku, imao 70—80 mrtvih vojnika i oficira.

Uveče je brigada prešla u protivnapad pravcem Uzričje — Paloč — Podgrađe, sa zadatkom da na tom pravcu odbaci neprijatelja prema Bugojnu. U isto vreme, sa istim ciljem, i 7. brigada napada Gornji Vakuf. Na pravcu njenog napada razvile su se ogorčene borbe koje su trajale do sutradan, ali bez uspeha — neprijatelj nije odbačen iz Gornjeg Vakufa. Osmo brigada je tokom noći imala lakše sukobe s manjim delovima neprijatelja, ali kako on nije izbačen iz Gornjeg Vakufa, i ona se sledećeg jutra povukla na Kobilu.

23. februara neprijatelj napada na čitavom frontu: kod 3. krajiške prema selu Zdrimci, kod 7. brigade duž puta Gornji Vakuf — Prozor i kod 8. brigade prema Voljice-potoku. Njegova avijacija je opet veoma aktivna: oko 20 aparata je u vazduhu. Opet nam snežna belina smeta: olakšano je osmatranje, pa avioni precizno bombarduju i mitraljiraju. I artiljerija punom snagom potpomaže napad.

Situacija je postala veoma ozbiljna. Često je naredenje: »Ni koraka nazad!«, jer je svako dalje odstupanje prema Prozoru moglo imati katastrofalne posledice. Štabovi bataljona, štab brigade, kao i štab divizije se vanredno naprežu da se neprijatelj zadrži. Borci ulažu natčovečanske napore.

U noći 23/24. februara iscrpenost dostiže kulminaciju: te su noći tri borca brigade umrla od iznurenosti i hladnoće na položaju, na Kobili. Ovo je ozbiljno upozoravalo, ali drugog izlaza nije bilo: ispred je bio neprijatelj-odmoran, do zuba naružan, ostrvljen željom da se po svaku cenu dokopa ranjenika, a pozadi — oni, naši ranjenici. Mi smo imali veliku humanu i moralnu obavezu da ih sačuvamo.

Ove noći su 2. i 3. bataljon izvršili pokret u bok i pozadinu neprijatelja i ovladali selom Planinicom i Oglavkom (tt. 1517), dok je 1. bataljon (s jednim bataljonom 7. brigade) nastavio da brani Kobilu.

Tokom 24. februara neprijatelj je opet aktivan na čitavom frontu. On ulaže nove napore da bi izbio ka Prozoru. U rejonu sela Planinice je odbijen, a isto tako na Kobili, Sledećeg dana, 25. februara, vladalo je zatišje na čitavom frontu, koji se protezao linijom: Zdrimci — s. Mračaj — s. Kuti — Voljice-potok — Oglavak. Ovog dana bilo je manjih čarki s neprijateljskom pešadijom, koje nisu prelazile okvire izviđačke delatnosti. Zato je bila intenzivna artiljerijska vatra sa obe strane, a efikasno dejstvo artiljerije Vrhovnog štaba po neprijateljskim položajima ulevalo je toliko potrebnu snagu i samopouzdanje našim borcima, koji su bili na kraju snaga. Neprijateljeva avijacija i dalje je bila aktivna i neprekidno je zasipala naše položaje bombama i mitraljeskom vatrom.

Ovog dana je praktično ugašena napadna moć grupe »Fogk«, a kako ni naše jedinice nisu imale snaga ni rezervi za neki protivnapad, došlo je do izvesne stabilizacije na frontu.

Situacija se nije bitno izmenila ni 26. februara. Ustaše su se ispred položaja na Oglavku pregrupisavale, ali do borbe nije došlo jer su se zadržale na većem odstojanju. I na položaju prema Kobili dejstva su se ograničila na obostranu izviđačku delatnost.

Ogorčene borbe nastavljene su 27. februara ujutru, uglavnom s obe strane drumu Gornji Vakuf — Prozor. Toga dana je uvedena u borbu glavnina snaga 717. nemačke divizije.

Prema Oglavku, odnosno prema našem 2. i 3. bataljonu, neprijatelj nije napadao, ali je nastojao da svojim prisustvom veže naše snage. Naš 1. bataljon našao se u teškim borbama, zajedno sa 7. banijskom, 1. dalmatinskom i 3. krajiškom brigadom.

Sledeći dan je protekao u teškim borbama kod 1. bataljona i 7. brigade. Nemci su nastojali po svaku cenu da se probiju ka Prozoru, dok su naše jedinice pružale ogorčen otpor.

Izvođeći odbranu od 21. do 28. februara na pravcu Bugojno — Gornji Vakuf, 8. brigada je izdržala natčovečanske napore. Njena dejstva u ovom periodu se karakterišu danoćnom aktivnošću. Kao po pravilu, Nemci i ustaše imali su inicijativu danju (zbog ogromne nadmoćnosti u ljudstvu i tehnici, kao i snažne artiljerijske i avijacijske podrške), a noću je naša brigada preuzimala inicijativu — izvodila je česte protivnapade ili je organizovala odbranu za sledeći dan. Ovo je zahtevalo ogromne napore.

Nove, posebne teškoće su nastale zbog ishrane. Naročito je bilo teško snabdevati hranom 2. i 3. bataljon na Oglavku. Dotur je tekao od Prozora, preko Kobile i planine Raduše, na Oglavak. Na Raduši je bilo velikih snežnih nanosa, kroz koje su se tovarni konji teško kretali. Pored toga, staza je često bila pod artiljerijskom vatrom neprijatelja, te smo imali gubitke u ljudstvu i tovarnim konjima, što je znatno Gtežavalo ionako tešku situaciju u snabdevanju.

Velika hladnoća i mraz takode su veoma nepovoljno uticali na otpornost i snagu jedinica, jer su odeća i obuća boraca bile veoma slabe. Teško je bilo posmatrati borce kod vatri, pod vedrim nebom, u februarskim noćima na Oglavku, na visini od oko 1.500 m. Sneg je negde dostizao i 150 santimetara. Vatru su zalagali na snegu, koji se polako otapao, te je ognjište tonulo i uskoro dobijalo izgled nekakvog većeg ptičjeg gnezda. Ono se stalno produbijavalo dok se sr.eg ne bi otopio do zemlje, kada bi se stvorio i nekakav zaklon sa strane. Nije bilo retko da se premoreni borci zapale kada ih savlada san a odviše se približe vatri.

Premorenost i iscrpljenost bile su tolike da su borci umirali na položaju. Karakterističan je primer Jove Zubovića, zamjenika komesara jedne čete (do dolaska u brigadu bio je član Kotarskog komiteta Skoja), kome je savetovano da ode u ambulantu, jer je bio odviše slab i iscrpljen. On je to odbio. Za nepun sat je umro na položaju. Bilo je još ovakvih primera odgovornosti i požrtvovanja.

Premorenost, mraz, vejavice, oštar dim od naloženih vatri i druge nedaće izazvali su kod većine boraca neki vid blažeg slepila. Ono se povećavalo kada bi ogrejalo sunce, pa su od

snežnog bleska borcima išle suze na oči i nisu mogli da gađaju. Osim ove bolesti, zbog neredovne ishrane, kod mnogih se pojavio i proliv, koji je jako iscrpljivao ionako već veoma iscrpljene organizme.

Zbog ovakvog, krajnje kritičnog stanja štab brigade je zamolio da se brigada izvede iz borbe i da joj se dozvoli odmor.

28. februara štab 7. divizije uputio je jedan bataljon 16. brigade na Oglavak, da nas ojača, i obavestio nas je da će nas smeniti 3. krajiška brigada. I zaista, 1. marta su Krajišnici smenili 2. i 3. bataljon, koji su se, sa štabom brigade, povukli na odmor u sela Ravno i Vukovsko.

Kod 1. bataljona i 7. brigade tog dana su vođene teške borbe. Bataljon je predveče odstupio prema Orlovači (k. 1291) pred daleko nadmoćnijim neprijateljem, pri čemu je pretrpeo velike gubitke (imao je mnogo i mrtvih i ranjenih).³ Bataljon je bio u veoma kritičnoj situaciji, jer je zbog angažovanja velikog broja boraca za odnošenje ranjenih drugova brojno stanje veoma smanjeno.

Bataljon je uveče prihvaćen od 2. bataljona 3. krajiške brigade (koji je odmah, s ostalim jedinicama svoje brigade, prešao u protivnapad), a zatim se povukao u selo Jakličice na odmor, jer više nije bio sposoban za borbu.

Osma brigada je 2. i 3. marta bila na odmoru u selima Ravnom, Vukovskom i Jakličima; pred veče 3. marta dobila je naređenje da krene na Oglavak da bi udarila u bok neprijateljevim jedinicama koje su odstupale.

Situacija kod Gornjeg Vakufa je bila povoljna — snažnim protivnapadima Prve, Druge i delova 7. divizije, 3. i 4. marta, neprijatelj je prinuđen na povlačenje prema Bugojnu.

U toj situaciji 8. brigada je 4. marta izbila na Oglavak, i odmah otpočela napad na neprijatelja koji je odstupao, ali zbog zamorenosti i iscrpljenosti boraca i jakog obezbeđenja kojim je neprijatelj osiguravao izvlačenje svojih snaga prema Bugojnu, većeg uspeha nije bilo.

5. marta je čitavog dana vođena borba s neprijateljskim bočnim obezbeđenjima iznad sela Tihomišlja. Predveče je dobijeno naređenje da se brigada povuče i krene na odmor na prostorijsu sela Jakliča. Sledećeg dana izvršen je pokret.

³ Na Karaulici je 1. marta junačkom smrću pao Milan Studen, zamjenik političkog komesara 1. bataljona. Bio je veoma hrabar i neobično cenjen rukovodilac, inače borac od prvih dana ustanka, u koji je stupio iz dačkih klupa.

Time je 8. brigada završila jedan od najtežih zadataka od svoga formiranja. Ona je, zajedno sa 3. krajiškom, dočekala prvi udar neprijatelja od Bugojna. Izdržala je u teškim borbama sve do časa kada su snage glavne grupacije odbacile neprijatelja prema Bugojnu, čime su dobijeni prostor i vreme kako za evakuaciju ranjenika, tako i za dejstva prema jugoistoku. Svoj zadatak brigada je izvršila u vanredno teškim uslovima, pri čemu je imala veliki broj mrtvih i ranjenih.

Dalji događaji omeli su brigadu da se malo duže zadrži na odmoru i prikupi potrebnu snagu. Ubrzo je krenula na nov zadatak: da nosi teške ranjenike i bolesnike Centralne bolnice iz Jablanice preko Neretve, Prenja i dalje prema Glavatičevu.

POD NOSILIMA RANJENIH DRUGOVA

Sedmog marta brigada se kretala iz sela Jaklića u selo Gmiće. Ujutro 8. marta jedan bataljon je stavljen na raspolaganje sanitetu Vrhovnog štaba za prenošenje ranjenika, a već 10. marta čitava brigada je dobila isti zadatak.

U Jablanicu je brigada stigla 10. marta posle podne. Ovde smo videli teške prizore: mesto je bilo puno ljudskih i konjskih leševa, a na sve strane štrčale su ruševine i zgarišta — tragovi prethodnih borbi i neprijateljskog bombardovanja. Ovde je i naša 7. brigada teško napadnuta iz vazduha.

Neprijateljska avijacija je bila aktivna od ranog jutra pa do noći, čak je povremeno dejstvovala i noću. U gradu su bile preduzete mere opreza, kretanje danju bilo je zabranjeno. Tek po padu mraka počinjala je aktivnost. Ovde je brigada organizovana za nošenje i praćenje teških ranjenika i bolesnika.

Bilo je lepo i toplo, pravo proleće. Borci su se teško kretali, a pothranjenost nije omogućavala brzu adaptaciju na tako nagle vremenske promene.

Tri noći trajalo je prebacivanje ranjenika i tifusnih bolesnika iz Jablanice za selo Lug, železnički tunel i selo Krstac.

Težak je to bio put. Oko pešačke staze, kojom su se kretale hiljade ranjenika i tifusara, bilo je puno ljudskih i konjskih leševa. Najpre je oko samog mosta, na levoj obali Neretve, ostala grupa četnika, koji su pokušali da ometu jedinice 2. proleterske divizije pri forsiranju Neretve. Rojevi muva prekrivali su njihove leševe s dugačkim prljavim bradama i kosom,, od kojih se nadaleko širio težak zadah.

Pored njih, oko tunela i iznad Jablanice, bile je i leševa naših tifusara, a u tunel, koji je služio kao sklonište od neprijateljskog bombardovanja, unošeni su teški ranjenici. Strašno je bilo posmatrati te mučenike, koji su patnje stoički podnosili: od njih se nije čuo ni jedan jauk iako su od rana, često neprevijanih i zagađenih, sigurno mnogo patili, a trpeli su i glad i mnoge druge nedaće.

Osmoj brigadi je kao pomoć za nošenje tifusnih bolesnika dodeljeno 450 zarobljenih Italijana. Oni su svi dodeljeni 2. bataljonu, kojim je tada komandovao Stanko Nevajda. Na momente je bilo zanimljivo, a i komično, posmatrati njega i njegovu izgladnelu skupinu. Slaba ishrana za ranjenike i bolesnike, slaba za borce u brigadi, pa prema tome i za zarobljenike, zbog čega su ovi na sve moguće načine pokušavali da dođu do bilo kakve hrane.

Prenošenje ranjenika i bolesnika je forsirano, jer je neprijatelj vršio jak pritisak na zaštitnicu 1. proleterske divizije, pa je i štab brigade zahtevao od bataljona maksimalna naprezanja, a posebno od Nevajdinog. Jasno, i Nevajda je takva naprezanja zahtevao od Italijana.

Pošto je prenošenje bilo veoma naporno, davani su kratki odmori. Italijani bi se tada rasturili po špiljama oko Neretve i staze. Onda bi se kroz noćnu tišinu čuo prodoran Nevajdin glas: »Avanti, Talijano!« I dok bi jedne isterao iz rupa, drugi bi se zavukli — i ta bi »igra« trajala po desetak minuta, dok se Nevajda ne bi naljutio i počeo da preti. No, pregladneli zarobljenici, s čebetom preko glave, nisu mnogo marili za njegovu galamu. U tih pet noći polovina Italijana je iščezla.

Bilo je i drugih zgoda. Jedne noći, dok su iznad tunela prenošeni ranjenici, na nosilima se našao i jedan bolničar. Prilegao je da se odmori jer je, kao i ostali, bio premoren. Tako je i zaspao. Pošto je bio po strani, četiri borca su ga podigla i ponela poslednjeg. Drmusanje pri nošenju ga je trglo iz sna i on je, bunovan, iz sveg glasa počeo da viče. Nosila su brzo spustili, a jedan borac mu je stavio ruku na usta da ne galami. Tada je ovaj pomislio da ga neprijatelj davi, pa je skočio i počeo da beži. Borci koji su ga nosili najpre su se naljutili, a onda su se počeli smeјati; bilo im je milo što ne moraju da se pod nosilima brzo pentraju čitav kilometar strmom stazom.

No, bilo je i slučajeva da su borci dugo nosili i mrtvog borca, jer je pokret obavljan u takvoj žurbi da često nisu imali

vremena da provere da li je onaj koga nose još živ. Bolesnik je umirao a da to oni i ne primete.

Sledeća dva dana, 14. i 15. marta, nastavljeno je prebacivanje ranjenika i tifusara iz sela Luga, Krsca i iz tunela prema selu Dobrigošću.

Zbog toga što je prenošenje noću bilo veoma sporo, pokušano je da se organizuje i danju, ali je brzo prestajalo, jer se odmah pojavljivala avijacija.

Nošenje ranjenika od Neretve do Dobrigošća bilo je veoma teško i naporno. Staza je bila sa velikim usponima i uzana. Njom se teško kretao i pojedinac, a ranjenike i bolesnike su morala da nose po četiri čoveka, po dvojica uporedno. Nošenje je veoma zamaralo borce, koji su i inače već bili strahovito iscrpljeni. Prema izgledu nije se moglo raspoznati da li je bolesnik onaj na nosilima ili onaj koji ih nosi. Na nosila je trebalo staviti i 50% nosilaca. Novi zamori su izazivali i smrt. Ljudi su padali pod nosilima i tu, na mestu, ostajali mrtvi.

Na toj stazi čovek se često sretao sa smrću. Jedni su umirali od bolesti, drugi od zamora i iscrpljenosti, a treće su, pri pokušaju da se kolona kreće i po danu, kosili rafali i bombe nemačke i italijanske avijacije.

Čak su i zastanci za odmor bili rizični, jer je posle bilo veoma teško pokrenuti kolonu dalje. Veliki broj ljudi zahvatila je apatija i ravnodušnost.

Od sela Dobrigošća počeo je pokret 16. marta. Brigadi je bilo dodeljeno 1.200 tifusara. Od tada smo imali samo njih da pratimo, dok su sve teške ranjenike preuzeli Dalmatinci, 9. divizije.

Put od Dobrigošća do Memeja-Sela je bio naporan, ali kako je vodio kroz šumu, kretali smo se i danju i noću.

Bilo je velikih teškoća oko prenošenja rezervnog i težeg naoružanja. Rezervno oružje je bilo, u stvari, oružje mrtvih, ranjenih i obolelih boraca. Kako je bilo plaćano krvlju, s velikom ljubavlju je čuvano. Borci i starešine 8. brigade nosili su ga dok god su imali daha. Borci su nosili i teže naoružanje, jer su sada svi konji bili dati za prenošenje ranjenika i bolesnika. To je znatno otežavalo pokret i zamaralo jedinice.

18. marta kretanje je nastavljeno za selo Idbara. Iznad Idbara je došlo do pometnje i nereda među obolelim drugovima, jer su četnici otvorili vatru na kolonu. Među tifusnim bolesnicima bilo je lako izazvati paniku. Oni su bili u stanju polusvesti, pa čak i besvesti, u stalnoj temperaturi i halucinacijama.

Pometnju iznad Idbara stišao je naš 3. bataljon, koji je rasterao četnike i omogućio dalje kretanje.

Na našu veliku nesreću tih dana se naglo počeo pojavljivati tifus u brigadi, što je još više pogoršalo ionako teško stanje.

Sledeća etapa našeg kretanja bila je od Idbara do sela Gornja Bijela, a pređena je 19. marta. Kretalo se po teškom terenu, pokrivenom vrlo velikim snegom, u koji su propadali i u njemu ostajali iscrpljeni konji. U snegu su ostajali i ljudski leševi, onih koji su umrli od bolesti i iznemoglosti i onih koje je pobila neprijateljska artiljerija iz Konjica, koja je mogla da osmatra ovaj deo puta.

Staza je vodila pored jedne litice, sa koje su se konji oti-skivali u bezdan. Na njoj je za vreme artiljerijske vatre bio pravi krkljanac. Često se na tom mestu nije znalo ko je živ, a ko mrtav. Jedni su prilegli dok artiljerija dejstvuje, a drugi su za svagda tu ostali.

20. marta brigada se kretala od Gornje Bijeje za seto Borce i Dolove, odakle je odmah, isto večer, produžila za Glavatičevo, gde je prešla Neretvu i 21. marta se razmestila na odmor u selu Razićima, na desnoj obali reke.

U Razićima je 8. brigada završila prenošenje i praćenje ranjenika i bolesnika. Time je okončan jedan od najtežih zadataka koje je imala. On je bio utoliko teži što je na tom putu veliki broj boraca inficiran tifusom, što je docnije donelo velike žrtve.⁴ Ipak, i pored svih nedaća i žrtava, brigada je svoj zadatak uspešno i časno izvršila.

Stanko KRECA

⁴ Kolike je žrtve brigada podnela izvršavajući taj zadatak mogao bi da ilustruje ovaj podatak: 1. februara 8. brigada je imala na spisku 1.164 boraca i rukovodioca, a, na licu 850. Popunjavana je jednom kod Drvara i jednom u selu Ravnom, ispred Prozora; samo u drugoj popuni u brigadu je došlo oko 150 ljudi. Po razbijanju V neprijateljske ofanzive, dva i po meseca kasnije, imala je samo oko 300 boraca.